

Lorenca Vale koji je upozorio da je reč, verbum, samo sredstvo komunikacije, »zaceo nešto veoma krupno, ali ljudsko.« Stanovište, dakle, ono Vale koji je zapisao: »Ne postoje Hristove reči, jer je on govorio na hebrejskom i nije napisao ništa.«

Autor jasno predočava čitaocu kako puca i pada mizanscen jedne preživjele kulture, kako se pred očima lucidnih pojedinaca ukazuje sasvim drugačija predstava sveta i života, kojoj toliko duguje današnji čovek, bez obzira na pozitivne ili negativne predznake, bez obzira koliko je muke na svet doneo taj antropocentrički obrt gde su čovek, vreme, istorija, rad, znanje i odgovornost kategorije od primarnog značaja.

Bitno područje interesovanja humanista bila je kultura i kulturne vrednosti koje su opominjale čoveka da on nije samo kreatura (Božija), već i duboko kreativno biće, sposobno i na neki način, pozvano da uredi stvari od ovoga sveta što će mu omogućiti život dostojan u svakom pogledu.

Za razliku od ranog humanizma u kome se veliča građanski život, dakle život u društvu, u ljudskoj zajednici gde se stvaraju dobra od opšteg interesa, kraj XV veka pokazuje znake krize što rezultira reaktualizacijom ideje o povlačenju iz vrepe sveta, ideje o uzvišenoj kontemplaciji platonističkog tipa. Za potpuno ostvarenje čoveka neophodna je sloboda: pod Medičejcima i drugim tiranima taj cilj postaje neostvarljiv. Zato se čovek povlači u sebe i osvaja drugu vrstu slobode: slobodu mudraca. Današnjom terminologijom rečeno: intelektualac, umetnik, naučnik povlači se u unutrašnju emigraciju. U to vreme značaj učenih vizantinaca (Manuela Hrisolore, Jovana Argiropulosa, Georgiusa Gemistosa Pletona i dr.) je evidentan; ponovo se rasplamsava polemika oko Aristotela i Platona, ponovo se »životinjskom Aristotelu« suprotstavlja »božanski Platon«, ali ide se i u pravcu izmirenja ova dva filozofa (Pico dela Mirandola). Nanovo su u opticaju Dijaletika, Logika, Retorika, Poetika, Dijalog, Mišljenje. . .

Mnoge stranice knjige »Italijanski humanizam« posvećene su problemima ljubavi (nezaobilazne teme humanističke misli), telu, telesnosti, vaspitanju i obrazovanju, vrlini i slobodi koje valja osvojiti. Takođe nije zanemareno ni učenje o Prirodi u kojem su operativne kategorije razum, Bog, iskustvo. Moglo bi se reći da je Eudeno Garen ovom studijom obuhvatio sva ona relevantna pitanja koja su pokretali umni ljudi onoga doba, da je sledeći izvore dao puniju sliku jednog vremena koje predstavlja temelj »moderne filozofije čoveka« (prema B. Suhodolskom). Garenova erudicija, visoka intelektualna samosvest i duh stroge naučne analitike u spoju sa briljantnim stilom izlaganja misli čini knjigu »Italijanski humanizam« nezaobilaznim štivom svakog prosvetnog čoveka zainteresovanog za sopstvena duhovna ishodista.

neposredno svedočenje

Boro Krivokapić: JUGOSLAVIJA I KOMUNISTI, Adresa Jovana Đorđevića, Beograd, NIRO »Mladost«, 1988.

radivoj stepanov

Knjiga »Jugoslavija i komunisti« i pored spleta vrlo podsticajnih objektivnih okolnosti i subjektivnih povoda, nažalost nije iskoristila povoljnu priliku da se javnosti predstavi kao (u Adresi obećana) »jedinствена osmoza neposrednog svedočenja i intelektualnog obrazloženja« (s. 8) o prohujalom vremenu »ustavnog blaženstva« i neoprostive udaljenosti Jugoslavije od »razvijenog sveta i njegove civilizacije« (s. 128), posle kojeg je, uzgred budi rečeno, ostala teška međunacionalna netrpeljivost, privredna haotičnost i tek po koja kulisa jedinstvenih osnova političkog sistema federacije.

Njih dvojica, jedan novinar i ispisivač, i jedan ustavopisac i kazivač, uprkos združenom naporu i jedinstvenoj težnji, »tom našem klupku žestokih vizija i posrtaja, obmana i samoobmana, jednako prošlih i savremenih«, nisu dosledno i primereno zadatoj temi »pribavili izvesnu logiku i ne manje verodostojnost« (s. 8). Istina, u svom fahu (oni) su nesumnjivi profesionalci, znalci i autoriteti. Boro Krivokapić — analitičko i britko pero našeg novinarstva od vremena uređivanja »Studenta«, u »naletu« pisac više zapaženih knjiga (»Treba li spaliti Kiša«, 1980; »Pitao sam Krležu«, 1982; »Umorna levica«, 1985; »Dahauski procesi«, 1986; i sada ova knjiga, 1988), Jovan Đorđević, neimar i doajen naše socijalističke ustavne nauke, profesor beogradskog Univerziteta i pariskog Univerziteta — Sorbona, Počasni doktor Univerziteta u Strazburu, Počasni predsednik Međunarodnog udruženja za ustavno pravo, poznati autor brojnih udžbenika ustavnog prava i političkog sistema, stručnih studija i eseja, moderator naših posleratnih ustava i brojnih ustava zemalja »trećeg sveta«, sugestivni učitelj mnogih generacija pravnika i politologa. Čovek koji je godinama zauzimao »dominantno mesto pored političkog Edvarda Kardelja, u samom kavezu naše društvene sudbine« (s. 8), pisac koji je u svojim radovima, i kad se to činilo nemoguće, instinktom, iskustvom i znanjem u »zadanim« temama vešto spajao ono što službeno treba da se saopšti sa onim što se naučne istine radi mora reći, besednik koji se (kad sam ga slušao), »blagom ironijom« ili »plemenitim cinizmom« branio ili opirao dogmatском stavu, »svakom apsolutu i preterivanju«.

Tekuća (naslovna) Adresa Jovana Đorđevića opredeljena je, etički, intelektualno i aktivistički, još mnogo ranije (pre knjige »Jugoslavija i komunisti«) brojnim eminentno antropološkim radovima o subjektu i sistemu, odnosno »čoveku i samoupravljanju«, kao njegova neosporno stalna Adresa i ljudska prepoznatljivost. »Biti za« — pisao je J. Đ., a verujem da tako i sada misli — »kad nema uslova i razloga za protiv, uslov je aktivne i stvaralačke misli i efikasne akcije. Svest o tome zahteva i da se kaže ne koje znači da za sve što je bliže istini, potrebama čoveka i društvenom napretku. (. . .) Sve to traži. . . stalno pokretanje revizije kategorija i vrednosti uz stalno samokritikovanje, samoprevazilaženje i napadanje na sve što je skamenjeno — da bi se razbilo i sve što je veliko, ali zapušteno — da bi oživelo« (»Ideje i institucije«, 1972. s. 20). Itd., itd.

Stalna Adresa je ništa drugo, nego neka vrsta (sakralnog) intimističkog zaveta na visok i ujednačen standard kazivanja, propitivanja, zapažanja, prosudivanja, dospevanja do činjenica i spoznaja svakog pravog zatočenika nauke i istine. Jovan Đorđević to svakako jeste. Ali tome valja dodati da Adresa naučnika i stvaralaca nije, strogo uzev, lična stvar, ili »privatizovano« područje nesmetanog, opuštenog i neobavezujućeg časkanja o sebi običnom, kao ni ispovedionička ćelija samooproštenja ili privatna katedra za izricanje improvizovanih naučnih tvrdnji i sudova. A upravo (tom) »linijom manjeg otpora« kliznula je Adresa J. Đ. »na kosini njegovih 80 godina« opasno preteći da se

obistine opore reči travničkog mudraca: dva-put u životu čovek je izložen jakom iskušenju da suviše govori o sebi; prvo je mladičko doba, sa njegovom bujnošću i nemirima svake vrste, a drugo, staračko doba sa manje ili više izrazitim znacima senilnosti.

Predašnju tvrdnju ilustrivaču odgovarajućim navodima.

Tako u evociranjima ima »dijaboličnih« aluzija, kako su, naprimer, Enver Hodža i Tito (još iz/u doba ilegale) voleli da se lepo oblače i okružuju lepim ženama!? »Oni su to smatrali nekom vrstom kamuflaže« (s. 16).

Nisu zaobidene ni sopstvene »skromne usluge«. Naime, kada je pravljen Ustavni zakon (donet je 13. 1. 1953. — primedba R. S.) samoupravljanje se, konstatuje J. Đ. »više prihvatilo kao dopunski princip«. Tada, piše Kardelju i obrazlaže kako je neprihvatljivo »da u momentu kada razvijamo samoupravljanje u Ustavnom zakonu nema pomena o samoupravljanju«. Kardelj stoga ohrabruje J. Đ. da unese dopune. I obrni-okreni, tako je prvi put u istoriji u jednom ustavu definisano samoupravljanje« (s. 47—8).

Takođe, nije izostalo ni distanciranje od nekih crnih tačaka na istorijskoj trasi socijalizma u društvo »po meri« čoveka. U razgovoru, na konstataciju i zapitanost B. K. otkuda osnov, zapravo ovlaštenost brojnim organima (državnim paradžavnim) da čovek u vreme »istorijskog obračuna« sa IB može biti lišen slobode bez suđenja do dve godine, a potom da se ova kazna mogla pružiti na još dve godine, tada, bez suđenja, J. Đ. direktno odgovara: »Jeste. . . Bila je to neka uredba, koju sam ja nešto popravljao, a posle je donet Zakon. (. . .) Tu smo Moša Pijade i ja dugo mudrovali. Mislim da je ta ideja potekla od Moše, on je bio ekspert za kriminologiju« (s. 33—4). Nakon ovakve izjave, gotovo je perverzno zapitati da li bi takav, bez predsedana zakon u našoj pravnoj istoriji, bio civilizovaniji da su ga pisali samo »obični« ljudi a ne eksperti, sa više humanih obzira a manje »mudrovanja«? Otuda dosta neverljivo zvuči tvrdnja J. Đ. da za Goli otok saznaje, i ako saraduje na koncipiranju zakona za njegovo arakosno nastanjanje, »tek kada se logor rasturio« a »to je 1956—7 godine« (s. 33—4).

Kojih petnaestak — dvadeset godina docnije, istim poslom ali u drugačijem društveno-političkom kontekstu, pri formulisanju »pokrajina kao konstitutivnog elementa jugoslovenskog federalizma«, događa se nešto slično, opet vredno pravdanja. Priseća se J. Đ. da je »predsedavao Komisiji koja je odobrala konačan tekst amandmana 1971. Jedan predstavnik Kosova pojavio se sa tom sintagmom. Nisam odmah bio dovoljno svestan kakve konsekvence to može da ima. . . Prekinuo sam sednicu i pokušao da razgovaram sa nekim odgovornim srpskim rukovodećim ljudima u Partiji. . .« (s. 93).

Zaista, neverovatno kako se ovom jednom rečenicom, možda i nehotično, ilustruje sav »sjaaj i beda«, zapravo uvreženi podanički položaj naše pravne nauke spram politike, tj. odgovornog, emancipovanog ponašanja i delovanja u presudnoj društveno-političkoj situaciji; nauka »po svoje« mišljenje redovno ide u partijski komitet! Iskaz ne dobija ništa na aktuelnosti ni kada J. Đ. saopštava da je ta zagonetna ličnost ondašnji kosovski čelnik Ilijaz Kurteš. Poodavno se zna već ovaj »detalj«, nije bila tajna ni kad se protiv ovog lica povelala istraga, kao ni da će se (ono) »naći pred sudom zbog izazivanja nacionalne i verske mržnje, razdora i netrpeljivosti« (»Politika« 3, 10. 9. 1989, s. 10).

Svoje neslavno kumstvo J. Đ. ne precutkuje ni pri nastajanju kljaste kovanice i »novog ustavnog pojma — narodnost« (s. 97). Ovaj pojmovni i logički abort izmislio je, veli, spontano tek »da bi se preganjanjima stalo na put«.

antidogmatsko usmerenje

Svetozar Stojanović: OD MARKSIZMA DO ETATIZMA SA LJUDSKIM LICEM,
Centar za filozofiju i društvenu teoriju instituta društvenih nauka Univerziteta
u Beogradu, 1988.

nikola kajtez

Nova knjiga poznatog filozofskog pisca Svetozara Stojanovića pokušava da sa izrazito antidogmatskih pozicija odgovori na pitanja o odnosu marksističke teorije prema zbivanjima u savremenom komunističkom pokretu, stepenu odgovornosti Marksovog opusa za sve totalitarne, represivne, antidemokratske i nehumane posledice do kojih je doveo boljševizam (nakon što je unutar marksizma, izbio status vodeće struje) u savremenom etatizmu (etatističkim on naziva postojeće socijalističke režime), a odnosu savremenog kapitalizma i etatizma i mogućem putu njihovog daljeg razvoja. U tim pokušajima, on dolazi do niza zapažanja. Ovde ću se osvrnuti na neka od njih.

Stojanović ne samo da smatra iluzijom da nam se jedino pri istraživanjima koja ostaju na tragu Marksovog mišljenja pruža prilika da stignemo do savremene filozofske i društvene teorije, već je za njega takođe iluzija da se danas uošte može izgraditi bilo kakav »sveobuhvatni pogled na svet«, pa za jedini mogući živi marksizam danas, proglašava onaj koji ima »fragmentarni i radikalno-revizionistički karakter«. Ipak, po njemu su još uvek na snazi neka marksistička saznanja: o vlasničko-ekonomskoj dimenziji društvenih klasa, o ideologiji, o oblicima otuđenja itd. S druge strane, Stojanović smatra da je za uspešnu reviziju marksizma dovoljno iz njega ukloniti filozofsku spekulaciju i zameniti je takvom teorijom društva i istorije koja »valja da bude što više empirijski fundirana« — akcenat treba staviti na onu dimenziju marksizma, koja pretenduje na naučnost. Postavlja se, međutim, pitanje da li je Marks mogao konstruisati pojmove klasa, ideologije, otuđenja i sl. onako kako je to učinio, da nije u najmanju ruku koketirao sa filozofskom spekulacijom i hegelijanskom tradicijom.* Smisao pomenutih pojmova Marks je uglavnom već izgario i odredio u Ranim radovima — dakle, u onoj fazi svog misaonog razvoja u kojoj je filozofska spekulacija najeksplicitnije prisutna i u kojoj je uticaj Hegela na formiranje njegove teorije društva i istorije, najjači. Kao što bi bilo nemoguće izvršiti reviziju Hegelove filozofije — pri zameni njenih zahteva za celovitošću, sveobuhvatnošću i sistematičnošću filozofskog mišljenja, zahtevima za mnoštvom »mikro teorija«, »fragmentarnih uvida«, »mišljenja u odlomcima« i sl. (jer bi se time izgubila suština Hegelovog »šoduhvata, bitna dimenzija, bez koje njegova filozofija ne bi bila ono što jeste, pa se u odnosu na nju više ne bi radilo o revizionizmu, već o totalnom razaranju osnova na kojima stoji ova celokupna filozofska građevina), tako je nemoguće izvršiti reviziju Marksovog mišljenja — pri zameni filozofske spekulacije pozitivističko-empirističkim pristupom (jer se time ne ruši samo jedna dimenzija Marksove misli, već koje bi neke druge dimenzije mogle da opstanu, već se u potpunosti dovodi u pitanje celokupna Marksova teorija, a to je daleko radikalniji zahtev od onoga što ga sobom nosi pojam revizionizma). Time ne želim da kažem da Marksova filozofija ima privilegiju nedodirljivosti i da se ona ne sme u celosti dovoditi u pitanje (u tom slučaju bih debelo zagazio u dogmatizam), već to, da je, po mom mišljenju, protivrečno prihvatiti važenje i vrednost nekih Marksovih pojmova, a istovremeno odbaciti onaj teorijski pristup uz pomoć koga se ti pojmovi određuju. Ove protivrečnosti ne bi bilo jedino tada, kada bi se potpuno nezavisno od Marksove spekulacije moglo doći do pojmova do kojih on dolazi. (Tada bi se moglo reći da je Marks pogrešnim

pristupom slučajno došao do valjanih rezultata). Pošto je, međutim, npr. empirijskim putem nemoguće doći do, recimo, pojma otuđenja, pomenuta protivrečnost postoji.

Veoma je interesantan Stojanovićev pokušaj da Marksov pojam »društveno-ekonomske formacije« dopuni pojomom »društveno-političke formacije«. Po ovoj ideji, u prvom slučaju bi se radilo o društvenoj (klasnoj) formaciji sa ekonomskom, a u drugom sa političkom dominantom (gde se, iza pojavnog partijskog monopola, krije klasni monopol). Stojanović smatra da u socijalističkim (etatističkim) sistemima, u sukobima »između političke i ekonomske »racionalnosti« politička odnosi prevagu« — i to uvek.**

Stojanović predlaže razlikovanje pojmova »vladajuće« i »dominantne« klase, podrazumevajući pod prvim pojomom ekstremni oblik drugog. U tom smislu savremena etatistička klasa (kako Stojanović naziva vladajuće slojeve u socijalističkim zemljama, polazeći od već pomenute pretpostavke da se tu ne radi o partijskoj, već o klasnoj vladavini) je primer vladajuće, a buržoazija (budući da, po njemu, nema prerogative političke, već samo ekonomske vlasti) dominantne klase. Valja, međutim, napomenuti da u prirodi buržoazije nikako nije samo zahtev za ekonomskom »dominacijom«, već i za političkom vladavinom. U protivnom, bilo bi teško objasniti svrhu njenog učešća u npr. Francuskoj revoluciji 1789. ili Februarskoj revoluciji 1848. godine. Naivno bi zvučalo objašnjenje da je to jednostavno njena želja za jednakosti svih građana pred zakonom i za suverenosti naroda. Bogata industrijska buržoazija je i pre februara 1848. imala ekonomsku dominaciju, ali ne i političku vlast, pa je želja za njenim osvajanjem glavni razlog njenog aktivnog učešća u toj revoluciji. U tom smislu, možemo postaviti i pitanje šta je razlog gušenja junskog ustanka pariskog proletarijata (iste godine), od strane krupne buržoazije, ako ne strah od moguće deobe upravo osvojene političke vlasti? Stojanović podvrgava kritici Marksov pojam »diktature proletarijata« u »prelaznom periodu«, i, mada primećuje veliku razliku između njegovog i boljševičkog shvatanja ovog pojma, on Marksa ipak ocenjuje kao saodgovornog za sve ono što se u ime diktature proletarijata u boljševizmu činilo. Po njemu, Marksov pojam diktature proletarijata, budući da proletarijat u celini nikako ne može sprovesti diktaturu, neumitno vodi u diktaturu u ime proletarijata, u diktaturu nad njim, u diktaturu manjine nad većinom. S tim u vezi, Marks se ovde kritikuje zato što nije pronašao nikakav način za borbu protiv »opšte etatizacije i formiranja nove vladajuće klase od »predstavnik« radničke klase. Rečju, citav Marksov projekat diktature proletarijata Stojanović smatra utopijskim.

Razlikovanjem »etatizma sa ljudskim i etatizma sa neljudskim licem« započinje se analiza mogućnosti preobražaja ove »društveno-političke formacije«. Put od drugog (čiji je vrhunac dostignut u staljinizmu) prema prvom etatizmu (koji je danas u nekim zemljama više, a u nekim manje prisutan, mada je, u celini uzev, još uvek tek u povuju) je u njegovoj liberalizaciji. Krupne promene koje bi vodile u demokratizaciju čitavog društva, Stojanović smatra nemogućim u etatizmu, jer se kose sa samom njegovom suštinom: demokratizacija društva bi, naime, značila ukidanje (odnosno prevazilaženje) etatizma. Međutim, put u demokratizaciju vodi preko liberalizacije.

Ima u knjizi »Jugoslavija i komunisti«, za ljubitelje bulevarskih naslova bizarnih detalja o slučajnom ranjavanju u lovu Edvarda Kardelja iz puške Jovana Veselinova.« To je bilo ... negde 1959. godine. Bio je dosta teško ranjen. Ali Kardelj je bio diskretan, nije hteo ni reč da kaže o tome. Jedino njegova žena, ona je osuđivala srpsko rukovodstvo, ciljajući verovatno na Rankovića i na sve nas. Smatrala je da Srbi ne vole Kardelja i da rade protiv njega« (s. 55). Ispisivač knjige B. K. povodom ovog mesta u kazivanju J. Đ. sproveo je bezrazložno pravu malu istragu po različitim izvorima izdašno citiranu u fusnotama knjige (s. 55—6).

U segmentu knjige prošarane naučnim opservacijama J. Đ. se, začudo, prema sintagmi »građansko društvo«, koja jezičkom tradicijom od Aristotelovog vremena pojmovno čvrsto egzistira u evropskoj političkoj filozofiji — u smislu »društva odnosno zajednice građana, koji su slobodni i jednaki i međusobno povezani i podvrgnuti jednom političkom obliku vlasti, koji u pravilu oni sami nose« (M. Ridel), odnosi prilično nepoverljivo, posmatrajući je tek pojavno i shvatajući kranje simplifikovano. Kaže, naime, »sve je više grupa mladih ljudi kojima imponuje ta floskula o građanskom društvu. Za neke od njih ono prosto znači civilizovano društvo; za druge, još uvijek opterećene staljinizmom, znači staljinističko društvo; a za one koji su naklonjeni višepartijskom sistemu, znači višepartijsko građansko društvo...« (s. 145).

I tako dalje, i tome slično u gotovo svih deset — jedanaest dijaloških poglavlja knjige (Ustavopisac; Ustav revolucije; Ustav federacije; Ustav konfederacije; Srbija danas; Jugoslavija i komunisti; Avet promena; Izbor Slobodana Jovanovića; Dvostruki Kardelj; Pogled prema Titu; Ja.). Iz pejzaža narativnog sivila i osrednjosti, zaslužuje jedino da se izdvoji poglavlje pod naslovom »Jugoslavija i komunisti« (koindiciira sa naslovom knjige). Tu je Adresa Jovana Đorđevića uz prikladnu asistenciju Bora Krivokapića konzistentna, precizna i prikladna temi. Govori akademik J. Đorđević na ovoj deonici knjige o »versajskoj Jugoslaviji«, ideji jugoslovenstva, karakteru svih naših ustava, osnovnoj vrednosti Komunističke partije, patriotizmu, političkom pluralizmu u socijalističkom samoupravnom društvu, »sindromu« naše neodgovornosti, transformaciji socijalizma (što je inače udarna tema na nekim zapadno-evropskim Univerzitetima (SR Nemačke, Oldenburg). Ali sve to je malo, nedovoljno (jedna četrnaestina teksta knjige) da pokrije i popuni ostala tanušna mesta celog kooperativnog projekta nazvanog »Jugoslavija i komunisti«.

Naposletku, ne može se ispitivaču i ispitniku, kazivaču i ispisivaču osporiti »nepodnošljivu« jezičku lakoću, narativna opuštenost, ležernost u prelasku sa jedne na drugu temu. Nešto kao čitanje »političkog« trilera ali u obrnutom smeru: od raspleta prema zapletu! Rečju: dangubno, ispod očekivanja čitaoca i (ranije) osvedočavanih kapaciteta autora.